

Рухий поклик ҳақидаги таълимот ёҳуд тасаввуф фалсафасида комил инсон масаласи

Соҳибназар Каримов

Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти

Аннотация: Мазкур мақола тасаввуф фалсафасида комил инсонни тарбиялаш масаласининг тасаввуфий асослари ва унинг ижтимоий маҳиятини очиқ беришга бағишланган.

Калит сўзлар: тасаввуф ва комил инсон, нафс, илоҳий сифатлар, тақводор инсон, фақир мақоми, ботинийлик ва зоҳирийлик, поклик, руҳий камолот, инсон гапирувчи ҳайвон, қалбсизлик, ақл, замон ва макон

The doctrine of spiritual purity or the question of the perfect man in the philosophy of Sufism

Sohibnazar Karimov

Samarkand Institute of Economics and Service

Abstract: This article is devoted to the mystical foundations of the problem of educating a perfect man in the philosophy of mysticism and its social nature.

Keywords: mystic and perfect man, lust, divine qualities, pious man, poor status, inner and outer, purity, spiritual maturity, human-speaking animal, heartlessness, intellect, time and space

Комил инсон мавзуси ва масаласи тасаввуф таълимотининг марказий масаласи ҳисобланади. Чунки тасаввуф ўзининг мазмун моҳияти ва мақсади билан маънавий -руҳий пок ва етук баркамол инсонни тарбиялашдан иборат бўлган. Айнан комил инсон шакли шамоийли биринчи бўлиб тасаввуф намаёндаларининг асарларида ўз аксини топган. Тасаввуф таълимотида комил инсоннинг ажралмас атрибути тавҳид ҳисобланган ва комиллик даражаси ҳар доим тавҳид билан ёнма-ён қўйилган. Зеро Абдуҳомид Ғаззолий ўзининг “Кимёи саодат”асарида ёзганидек; “Одамийни тамоми саодати Ҳақ-таолонинг маърифатини қилмоқ ва анга ибодат ва бандалик қилмоқдур”¹-деб таъкидлаганлар.

¹Абдуҳомид Ғаззолий. Кимёи саодат. -Т.: 1995.-Б. 55.

Биз комил инсон, унинг моҳияти ва ижтимоий сифатлари ҳақида ўзининг қизиқарли ва мукамал фикрларни берган буюк шайхлар ва алломаларнинг жумладан, Ориф Ревгарийнинг “Орифнома”, Жалолиддин Румийнинг “Ичингдаги ичиндадур”, Баҳоуддин Нақшбанднинг “Аврод”, Азизиддин Насафийнинг “Комил инсон”, “Зубдат ул-ҳақойиқ”, Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат”, Шайхс Муҳаммад Боқирнинг “Мақомати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд”, Муҳаммад Порсонинг “Рисолаи Қудсия”, асарларини таъкидлаб ўтмоқчимиз.

Комил инсон тушунчаси ҳақида биринчи бўлиб испаниялик араб олими Муҳйиддин Ибн ал-Арабий (1165-1240) тилга олган ва муомалага киритган. Арабий назарида комил инсон мукамал уч сифатга: яъни ақли аввал, нафси аввал ва ақли кулл сифатларига эга бўлиши шарт ва мазкур тушунчалар комил инсон тушунчаси билан маънодошир. Бу ҳақда Саййид Содик Гуҳарин “Шарҳи истилоҳоти тасаввуф” асарида таъкидлаганларидек; Чунки Аллоҳ илк маротаба ўзининг нуридан ақли аввални яратган ва унинг суратини комил инсон қийфасида зухур этган. Шу маънода “Холақуллоҳу Адама ала суратир-Раҳмон”(Аллоҳ одамни Раҳмон суратида яратди)деган ҳадис мавжуд. Комил инсон, шу тариқат, Аллоҳнинг Раҳмону Раҳим сифатларига эга бўлди. (Бу ҳақда қаранг: Саййид Содик Гуҳарин. Шарҳи истилоҳоти тасаввуф, 1-жилд, 1215-бет).Ибн Арабий талқинича, комил инсоннинг ердаги типик вакили бу Муҳаммад (с.а.в.)дир. Чунки ул зотда ақлий, руҳий камолот ўзининг юқори даражасида намаён бўлди, Шу билан бирга ҳазрат пайғамбар ўз жисмида дунёвий ва илоҳий билимлар мукамал даражада тўплай олганлар. Шу билан бирга Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) халқ билан Аллоҳ орасида турувчи ва уларни бир-бирлари билан боғловчи восита эдилар. Шунинг учун ҳам Ибн Арабий назарида авлиё, донишманд ёки анбиё қандай даражада юксалган бўлишига қарамасдан улар комил бўла олмайдилар. Комил инсон тушунчаси агар уларга нисбатан ишлатилган тақдирда бу ҳолатни уларга нисбатан ҳурмат яъни нисбий маънода тушуниш зарур. Дарҳақиқат, барча одамлар хулқ атвор керак бўлса, ташқи кўриниши жиҳатидан бир-бирларига ўхшаш бўладилар. Лекин улар ўртасидаги фарқ уларнинг қувва, яъни хислат -хусусиятларида намаён бўлади. Лекин мутассавифларни фикрича, шундай одамлар борки улар нафақат халқдан балки бир-бирларидан ҳам ажралиб фарқланиб турадилар. Буларнинг ҳам даражалари бор: баъзилари комил, баъзилари акмал, яна бирлари фозил, яна бир қисми афзалдирлар. Бу ҳақда Абдулкарим Гелоний шундай дейдилар: “Комил инсон, воқеан, Муҳаммад салоллоҳу алайҳи васалламдир ва қолган анбиёю авлиёнинг камолоти унга нисбатандир, худди фозилнинг афзалга нисбатидай”.

Шайх Омолий фикрига қараганда, олам комил инсон ҳақиқати туфайли барқарордир, зеро фалаклар унинг нафаси билан айланурлар, мулку малакут ундан таълим олурлар. Шундай мартабада комил инсонни Ҳақнинг кўзгуси дейдилар. Ҳақ таоло ўз исми ва сифатларини фақат комил инсонда кўради. Шунини ҳам таъкидлайдиларки, Комил инсонгина Ҳақ қудратининг буюклиги, чексизлигига гувоҳ бўла олади.²

Ибн ал-Арабий, Шайх Омулий ва Абдулкарим Гелонийларнинг комил инсон ҳақидаги қарашлари бир -бирига яқин бўлиб инсоннинг комиллик даражаларини белгилашда яхлитлик сезилиб туради. Улар назарида комил инсон оламларни эгаллаган, оламларга ва барча жонзоду инсонларга таъсир эта оладиган, инсониятни бошқара оладиган Буюк Рухдир, Маънавий-Ақлий қудратдир. Шу маънода у Аллоҳнинг халифасидир.

Шунинг учун ҳам тасаввуф таълимотида инсоннинг руҳий камолотини таҳлил қилиш биринчи даражали масала ҳисобланади. Тасаввуф тариқатларининг ҳар бир буюк намаёндаси инсон руҳини ва унинг руҳий дунёсини “латоифи сита” деб аташган ва унинг таркибини руҳ, сир, сиррус сир, хафий, ахфодан иборат эканлигини ўз асарларида ёзиб қолдирганлар. Турк шарқшуноси Усмон Турарнинг фикрича, дастлабки илк мутасаввифлар инсон руҳини тизимини таб, нафс, қалб, сир ва руҳга ажратганлигини таъкидлайди.³

Юқорида таъкидлаганимиздек, комил инсон тушунчаси тасаввуфий истилоҳ ва илм сифатида Ибн ал- Арабий томонидан яратилган ва тасаввуфий истеъмолга киритилган. Кейинчалик бу тушунчани унинг издошлари ва ҳайрихоҳлари Марказий Осиё ва Хуросонда Аҳмад Яссавий, Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар жуда тушунарли кенг маънода ҳам диний ҳам дунёвийлик нуктаи- назаридан талқин қилганлар.

Дарҳақиқат, комил инсонга биринчи бўлиб концептуал таъриф берган киши Азизиддин Насафийдир.

Шайх Азизиддин Насафий ўзининг “Комил инсон”, “Мақсадим ақсо”, “Зубдат ул-ҳақойиқ” номли асрларида комил инсон тушунчасига юқоридаги муаллифлардан бошқачароқ яъни у комил инсоннинг шаклланиши жарёнини инсоннинг пайдо бўлиши, тараққиёти ва мартабалар топиши билан боғлаб тушунтиради. Шу билан бирга унинг вужудида диний ва дунёвий илмларнинг руҳ тушунчаси билан зич ҳолатда олиб қарайди. Чунки инсон мартабалари унинг назарида руҳ камолоти билан ҳамоҳангдир. Насафий ҳам Ибн Арабийнинг “олами Суғро” ва “олами кабир ғояларига кўшилади ва инсонни “олами суғро”(кичик олам), илоҳий олам ва моддий олам биргаликда “олами

²Ал-Бурсавий, Муҳаммад Зоҳид Қўтқу ибн Иброҳим. Аҳли суннат вал-жамоат ақоиди.2-китоб.”Шарҳи “Омолий”.Алийул Қорий шарҳи асосида./ Мутаржим Мирзо Кенжабек.-Т.:Млвароунаҳр. 1999. 45-бет. Бу ҳақда яна қаранг: Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. 132-бет.

³Қаранг: Усмон Турар. Тасаввуф тарихи./ Турк тилидан Нодирхон Ҳасан таржимаси. Т.: Истиклол. 1999. -Б.138.

кубро” (катта олам) деб атайди ва катта оламдаги барча нарса кичик оламда мавжуддир. Демак, инсон катта олам яъни олам кубронинг кичрайтирилган нусхасидир деган фикрни берган. Шу ўринда Азизиддин Насафийнинг комил инсонга берган таърифини келтириш ўринли ҳисобланади. Комил инсон ҳақида Насафий шундай ёзади: “Билгилки, Комил инсон деб шариат ва тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтайин: билгилки, комил инсон шундай инсондирким, унда қўйидаги тўрт нарса камолга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф”.⁴

Дарҳақиқат, эътибор бериб қарайдиган бўлсак, Насафий комил инсондаги олдинги уч сифат яъни яхши сўз, яхши феъл, яхши хулқ сифатларини “Авесто”да мавжудлиги билган ва уни қабул қилган ва ёнига тасаввуфий тушунча бўлган маорифни қўшиб қўйган. Чунки маориф тасаввуфий покланиш бўлиб, бундай сифатга эга бўлган инсон ёлғон, риё, бадкирдорликдан янада йироқ бўлади. Насафий назарида комиллик йўлига кирган ҳар бир солиқ мана шу тўрт сифатни эгаллаган тақдирдагина у камолга эришади. Бизнинг назаримизда комил инсон тўғрисидаги Насафийнинг муҳим фалсафий хулосаси шундан иборатки, аввало комил инсон қандайдир мавҳум илоҳий зот эмас, балки реал одамдир. Чунки яхши сифатларни ўзлаштирган одамгина комил инсон мартабасига эриша олади. Бу мартабанинг қўлга киритилиши тариқат ва риёзат йўли билан амалга ошади. Азизиддин Насафийнинг комил инсон тўғрисидаги фалсафий қарашларини ўрганиш шундан далолат берадики, айнан Азизиддин Насафий комил инсон тамойилини назарий асосчиси десак, муболаға бўлмайди. Буни биз Азизиддин Насафий ўзининг “Комил инсон” асарида баён қилган қўйидаги фикрларидан ҳам билиб олсак бўлади, “... Комил инсон оламнинг сирридир ва олам кутбидир, чунки у илм муҳити-денгизидир. Ҳар кимни ўз жойида сақлайдилар ва кўрадилар. Ва одамлар ҳаммаси комил инсон теграсида айланадилар. Фалаклар ва юлдузларнинг иккита кутби бор ва шу кутблар атрофида айланадилар, бу кутбларнинг бири шимолий, иккинчиси жанубий. Одамларнинг ҳам иккита кутби бор бўлиб, шу кутблар атрофида айланадилар. Буларнинг бири - доно инсон, иккинчиси - тавоно (кучли) инсондир. Агар бир киши ҳам доно ва ҳам кучли бўлса, иш унга осон бўлади. деб, ёзган бўлса унинг давомида қўйидаги фикрни баён қилади:” ... Комил инсоннинг камоли ва улуғлигини эшитдинг, энди шуни ҳам билгинки, комил инсон шунча камолот ва улуғлиги билан қудратсиздир. Ва у номурод-бахтсиздир, у мурасасозлик билан умр ўтказади. У илм, ахлоқ жиҳатидан

⁴Қаранг: Нажмиддин Комилов. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-китоб. -Т.: 1996. 133-бет.

комилдир, аммо қудрат ва мурод жиҳатидан ноқисдир”⁵(яъни Комил инсон ҳам Аллоҳ қудрати олдида ожиздир).

Шуни ҳам унутмаслик керакки, комил инсон масаласида шариат аҳли билан тариқат аҳли ўртасида маълум фарқлар сезилиб туради. Чунончи, шариат аҳли комил инсоннинг қобилияти ва майллари тақдири азалдан Аллоҳ таоло белгилаб қўйган, пайғамбар, донишманд ва авлиёлар руҳи бошданок юқори оламда маълум эди, бу руҳларнинг мартабалари азалдан белгилаб қўйилган эди деб, тушунтирадилар. Тасаввуф аҳли эса инсонга фаолият учун инон-ихтиёр берилган, у ҳаракат қилиб, комиллик касб этиши, ўз ниятларига этиши мумкин.Худди шу маънода Азизиддин Насафий ўзининг “Зубдат ул-ҳақойик” номли рисоласида ёзади: “Одамларнинг сўзлари ва фаолият учун одиндан белгиланган ўлчовлар йўқ. Билим ва бойликка эга бўлиш одамнинг саъй-ҳаракатига боғлиқ, одам қанча кўп ғайрат қилса, билими ва мол мулки шунча ортади”⁶.

Насафийнинг комил инсон ҳақидаги қарашларини ўрганар эканмиз, у аввало тариқат йўлига кирган ҳар бир солиқнинг камолот сари интилишининг чегараси бўлмайди. Агар қобилиятли инсон бўлса у умри неча йил бўлса шунча йил илгарилаб бориш имкониятига эга бўлади. Насафий инсонни шунчалик улуғлайдики, борлиқдаги жамики ҳаракатнинг асосида инсонни мартабасига эришишидан иборат ва шунга бўйсиндирилган. Чунки бутун борлиқ инсонга тақлид қилиб яшайди ва инсон даражасига кўтарилиш учунгина яшайди.

Инсон имкониятларини чексизлигини таъкидлар экан Насафий унинг камолоти учун икки сифатни асос қилиб олади. Буларнинг бири ахлоқ, иккинчиси - ўзини таниш. Инсон ўзини таниш учун ахлоқ асосларини тўлиқ эгаллаган бўлиши керак ва шундагина у ўзини танийди. Ўзини таниган инсон Аллоҳни танийди. Ана шу даражага эришган инсонгина комил инсон ҳисобланади. Насафий назарида инсон ахлоқ билан безанган бўлиши мумкин лекин у ўзини танимаган бўлиши мумкин. Бундай одамларни комил инсонлар деб бўлмайди. Қачонки инсон ахлоққа безаниб ўзини-ўзи таниган тақдирдагина комиллик даражасига кўтарила олади ва шундай тоифа инсонларни комил инсонлар деб аташимиз мумкин бўлади. Азизиддин Насафий ва барча мутасаввиф мутафаккирлар комиллик мартабасига эришган инсонлар сифатида шариат аҳлини, мусулмон аҳлини, ҳикмат аҳлини, тасаввуф аҳлини, илм аҳлини, донишмадлар аҳлини ҳисоблаганлар.Демак, комил инсон башарий ва илоҳий сифатларни ўзида мужассам этмоғи даркор.

⁵Азизиддин Насафий. Зубдаб ул-ҳақойик.-(Ҳақиқатлар қаймоғи). Н.Комилов таржимаси. –Т.: “Камалак” 1996. 133-бет.

⁶Ўша асар.134 бет.

Комил инсоннинг илоҳий ва башарий сифатлари ҳақида гапира туриб, Алишер Навоий ўзининг “Насойим ул-муҳаббат асари”нинг сўз бошисида унинг ўн олти хислатини санаб ўтади: “биринчиси-тавба, иккинчиси ҳалол луқма билан қаноатланиш, учинчиси - ўз касбидан топиб кун ўтказиш, тўртинчиси - шариатга риоя қилиш, бешинчиси- тариқат одобини сақлаш, олтинчиси - ўзини барчадан кам деб билиш, ҳатто фарзандлари, хизматкорларига кўполлик қилмаслик, еттинчиси - чучук тилли бўлиш, саккизинчиси - раҳмдил бўлиш, тўққизинчиси-сахий бўлиш, ўнинчиси - мард бўлиш, ўн биринчиси - ҳалимлик, хушхулқ бўлиш, ўн иккинчиси ризо-розилик билан кун ўтказиш, ўн учинчиси - сабрли бўлиш, ўн тўртинчиси- садоқатли, вафоли бўлиш, ўн бешинчиси - риёзат чекишдан кўркмаслик, ўн олтинчиси-хориқулудда хислатлар кўрсатиш...”⁷. Кўриниб турибдики, Алишер Навоий комил инсоннинг ўзига хос ахлоқ кодексини ёзиб берган. Инсоният бутун асрлар давомида ана шу хислатларни ўзида мужассам этишга ҳаракат қилган. Лекин шуни ҳам унутмаслик лозимки, комил инсон масаласи кўтарилиб, кун тартибига қўйилган ўрта асрларда бу тушунча нисбий характер касб этган. Чунки ўзини тариқат йўлига бахшида этиб, эзгуликни шиор қилиб олган донишманд кишилар ҳам комил инсон саналган ва улар эътироф этилган. Лекин тасаввуф ахлини вазифаси бу борада, ҳар ва ҳамма вақт инсонларга уларнинг ўзини мартабасини ким эканлигини эслатиб туриш, уларни қабиҳ ишлардан қайтариш ва садоқат ва вафо йўлига бошлашдан иборатдир. Бу йўлди ўзини таниб Аллоҳни севишга даъват этади ва шу борада таълим беради.

Айнан тасаввуфнингислом динига асосланган комил инсон таълимоти орқали мусулмон оламига кенг тарқалган ислом дини ўзининг ички ва ташқи гўзаллигини намаён қилди ҳамда унинг буюк инсонпарварлик моҳиятини англаб етди. Тасаввуфнинг мақсади инсонни руҳий, маънавий жиҳатдан поклаш, яъни Комил инсонни тарбиялашдир. Қалб поклигига эришган, юксак маънавиятли, баркамол шахс комил инсон ҳисобланади.

Тасаввуфнинг фалсафий асосини ҳам ташкил қилувчи комил инсонни тарбиялаш муаммоси фақатгина нафсни тийиш ва ишқ оловини ёқиш билангина амалага ошади. Нафс инсоннинг жуда хавфли душмани ҳисобланади. Унга тобе инсон маънавий ва жисмоний тубанликка, ҳалокатга маҳкум. Шу боис Навоий: “Нафс итин қилсанг забун, оламда йўқ сендек шужо”⁸, деб ёзса “Қисас ар-Рабғўзий”да би р нафснинг ишини етмиш шайтон қилолмайди деб, таъкидланади. Комилликка интилган инсоннинг Ҳаққа ошиқлиги уни нафс лашкари билан курашга отлантиради. Ишқ унга куч, сабот ва ирода ато этади. Чунки, ишқ нафсни енгиш куралидир.

⁷Навоий Алишер. “Насойим ул –муҳаббат”. Асарлар. 15-томлик. 6-том.-Т., 1965. 185-бет.

⁸Ўша асар. 180-бет.

Тасаввуф таълимотида комил инсон тушунчаси солиқнинг комиллик йўлидаги барча босқичларни босиб ўтиб унинг ахфо мартабасига етиши билан содир бўлади. Чунки бу босқичда Рух билан Аллоҳ ўртасида ҳеч қандай тўсиқ қолмайди солиқ ҳам ўзини Аллоҳга яқинлашганлигини мушоҳада этади ва бу босқич тасаввуф таълимотида “инсонни комил” тушунчаси билан ифода этилади.

Комил инсон шу мартабага эришгач у бутун оламнинг марказига ёки кутбига айланади. Гўё бутун олам унинг атрофида аёланаётгандек бўлади ва у қиёматга қадар улуғ валий бўлиб қолади.⁹

У борлиқнинг бир-бирига зид икки: маънпвий ва моддий жиҳатларини бирга қўшади. Комил инсон Аллоҳ Коинотининг ботиний ҳукмдори, Олам яратилишининг сабабчиси ва кашшофи эканлигини бутун вужукди билан ҳис қилади.

Комил инсон тасаввуф фалсафасида ҳар жиҳатдан олий покликка эришган, Аллоҳни англашга қодир бўлган барча илоҳий ва дунёвий илмларни эгаллаган, Аллоҳнинг барча хислат ва аломатларини бамисоли кўзгуда кўргандек кўриб турадиган яъни руҳи Мутлақ руҳга туташ қалби ва сийрати хотиржам покиза зот. Комиллик даражасига етишган инсонлар тасаввуфшунос олим Нажмиддин Комилов таъкидлаганларидек, “валиуллоҳ, қибла, кутб, ғавс (мададкор), автод (устунлар), абдал (бадал қилинган)- деб улуғлаганлар”¹⁰.

Шу каби мулоҳазалардан сўнг айтиш мумкинки, тасаввуфда комил инсон даражасидаги инсон икки сифатга эга бўлиши шарт: Биринчидан, Комил инсон тасаввуф таълимотининг коми ллик босқичларини яъни шариат, тариқат, маърнифат ва ҳақиқатни босқичларини босиб ўтиши шарт; Иккинчидан, Комил инсон маълум даражада бир қатор илоҳий ва дунёвий илмларга эга бўлиши ва мукамал сифат - фазилатлар соҳиби бўлиши керак.

Тасаввуфшунос олимларнинг фикрича комил инсон ўз тарихий тараққиётида “иймонли тақвадор инсон”, “ фақр инсон”, “аш-шаъра”, “рубъу маскун ва бошқа қатор шгакларни босиб ўтган.” Исломнинг кенг ва мукамал ёйилиши натижасида ўз сифатий кўринишларини ислом таълимоти замири дан олган.¹¹

Комил инсоннинг асосий сифатлари тақвадор инсоннинг илоҳий сифатларидан олинган. Тақвадор кишининг илоҳий сифатлари Қуръони кримда ва ҳадиси шарифда ишлаб ишлаб чиқилган ва бу “илоҳий” сифатлар тасаввуф таълимотида комил инсон тамойилини ишлаб чиқишда асосий рол ўйнаган. Бу илоҳий сифатлар Қуръони каримда 10 та ва Ҳадиси шарифда 10 мақом билан

⁹Қаранг: Усмон Турар. Тасаввуф тарихи./ Турк тилидан Нодирхон Ҳасан таржимаси. Т.: Истиклол. 1999. -Б.140.

¹⁰Қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. -Т.: 2009.-Б.143.

¹¹Қаранг: Собиржон Исмоилов. Нақшбандийлик жаҳоншумул тариқат. Тошкент. “Мўмтоз сўз”. 2016. 90-бет.

белгиланган. Бу мақомларни яссавийлар 8 тага бўлиб “фақр инсон” сифатлари деб атаган.

Пайғамбар Ҳадисларидан бирида тақвадор инсонни қуйидагича таърифлайди:” Мени сифатим Аҳмад, таваккул қилувчим, қўпол эмас, бадхулқ эжмас, яхшиликка яхшилик қайтарадиган, ёмонликка ёмонлик эмас, балки яхшилик қайтарадиган, туғилган жой Макка, ҳижрат қилган жойи Мадина, умматлари эса Аллоҳга ҳамб этувчи, сатри авратлари изор билан ёпилувчи (иштон), атроф очиқ жойларни ювувчи, таҳорат юрувчи, Қуръонлари дилларида ёд юрувчи, намозга урушда саф олгандек саф олувчи, Аллоҳга яқин бўлишлик учун жон ва қонларини аямовчи. Аллоҳ йўлида жиҳод қилувчи, кечалари ибодпатда қаттиқ, кундузлари ишда шер кабидирлар” каби сифатлар санаб утилган.¹²

Бу ҳақда Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикматлар”ида шундай талқин қилинади:”Фақр мақоми саккиз турур: аввал тавба турур, одат турур, муҳаббат турур, саб турур, орифлик турур. Аввали ҳазрати Одам (а.с.)дан қолди, обидлик-ҳазрат- Идрис (а.с.)дин қолди, шукр ва муҳаббат ҳазрати Иброҳим (а.с.)дин қолди, сабрлик ҳазрат Айюб (а.с.)дин қолди, зоҳидлик ҳазрати Исо (ав.с.)дин қолди, орифлик Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)дин қолди”¹³, дейилади.

Юқорида таъкидаланимиздек, агар тариқатлапр кесимида комил инсон қоидаларини таҳли қиладиган бўлсак; булар яссавийликда саккизта, кубровийликда ўнта, нақшбандийликда ўн бир рашҳа мавжудлиги гувоҳи бўламиз ва шу қоидаларга амал қилиб уни бажарган солиқ комиллик мақомига эришади. Нақшбандийлик тариқатининг ҳайрихоҳи ва давомчиларидан бўлган ҳазрати Алишер Навоий нақшбандийлик қоидаларининг сир асрорини ўргана туриб дастлабки яъни Юсуф Ҳамадоний томонидан ишлаб читқилган 4 рашҳани бажарган солиқ ҳам “рубъу маскун” мартабасига яъни комиллик даражасига ва эриша олшини таъкидлдайди.

Шуниси эътиборлики тасаввуфда жумладан нақшбандийликда комил инсонни руҳ кишиси сифатида эъзозлайди. Ана шу руҳ кишиси ўз руҳини бойитиб ва ислоҳ қилиб юқорилаб бораверади. Бу руҳий ислоҳот фақатгина Қуръон ва ҳадис қоидаларига амал қилиш орқалигина амалга ошиши мумкин. Шунинг учун ҳам Баҳоуддин Нақшбанд “Барча ҳолатда ҳам қадаминг амру наҳий кўчасида бўлсин, суннатни ҳамиша жойига қўйишга интил, бидъатлардан узоқ бўл, Мустафо (с.а.в.)нинг ҳадисларини ўзинга пешво қилиб ол, Расулоуллоҳ (с.а.в.) ва улуғ саҳобалари, ризвонуллоҳи алайҳим ажмаъин асарлари ва хабарларини изловчи ва ўрганувчи бўл ”-деб васият қиладилар.¹⁴

¹²Қаранг: Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар.-Т.: 1992.-Б.92.

¹³Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат.-Т.: 1992.-Б.17.

¹⁴Қаранг: Абул Мухсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд.-Т.:”Ўзбекистон”. 2019. -Б.29.

Мутасаввуф мутафаккирлар умуминсоний, ахлоқий, тадбиркорлик ва умуминсоний сифатларни ўз ичига олган комил инсоннинг илмий-назарий моделини ишлаб чиққан. Бу айниқса, буюк мутасаввуф мутафаккир Махдуми Аъзам Косоний (Дахбедий)нинг тасаввуфга қарашларида ўз ифодласини топган.

Йирик мутасаввуф Саййиб Абдулқодир Гилоний ўзининг “Сиррул асрор” асарида инсоннинг зоҳирий ва ботиний томони мавжудлигини таъкидлайди. Инсонни яхлит билиш, уни тизимли ўрганиш учун унинг ҳам зоҳир, ҳам ботин томонларини ўзаро алоқадорликда ўрганиш лозим. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, “зоҳир” ва “ботин” тушунчалари асосий тасаввуфий фалсафий категориялардир.

Ботинийлик ва зоҳирийлик-инсоннинг ичик қалб кўнглидаги ҳиссиётлари ва уларнинг сирқи томондан, ташқи кўринишида ифодаланиши. Инсон ташқи томондан ғариб, ночор кўринса да унинг ботинийлик ҳиссиёти, қалби, кўнгли ниҳоятданозик ва маънавий бой бўлиши мумкин ёки аксинча, сиртдан қараганда, кам –кўтсиз салобатли кўринган киши ҳиссиётсиз, қалби кўр бўлиши мумкин. Ботинийлик инсонга илоҳий бахш этилган неъмат, у буюк кишиларнинг зоҳирий фаолиятларида ёрқин ифодасини топган. Буюк мутасаввуф Абдулқодир Гийлоний ҳам “инсон томондан мутоала қилинади: жисмоний ва руҳоний”- деб таъкидлайди. У инсон борлигини жисмоний ва руҳоний томонлардан иборат мавжудод сифатида таҳлил этади. “Жисмоний, яъни ташқи кўринишдаги моддий ҳол демакдир”¹⁵, деб ёзади

Бу билан жисмоний томон инсон борлигининг ташқи яъни зоҳирий бизга кўриниб турган томон, моддий ҳолати деб, таъкидлайди. “Руҳоний қолипнинг (моҳиятидаги) махфий ҳолатга келсак, махсус бир ҳол бошланади”¹⁶, -дейди.

Бу билан биринчидан, жисмоний томон бизга кўриниб турган томони қолип деб таъриф бериб, шунинг замирида махфий бўлган яширинган томони руҳоний ҳолат эса, иккинчидан, жисмоний томон билан руҳоний ҳолатни бири-бири билан узвий боғланган бир бутуннинг бўлаклари сифатида қарайди. Гийлоний жисмоний томонни қолип дейиш орқали руҳоний томоннинг инсон ҳолатига жуда боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Руҳий томон жисмоний қолипга киргандан кейин ундан қандай инсон ҳосил бўлиши ҳар икки томонга ҳам баб баровар боғлиқ. Гийлоний жисмоний томонни “жисмоний борлик”, деб ҳам айтади.

Гийлоний фикрича, инсонда бутун борликда бор бўлган ҳамма махлуқот мавжуддир. Шунинг учун у инсонни шундай таърифлайди: “Инсон Ҳақнинг

¹⁵(Қаранг: Шайх Абдулқодир Гийлоний . Сиррул асрор. Мактубот. Таржимон: О.Жўрабой.-Тошкент., Мовароуннахр, 2005 47-бет.

¹⁶(Ўша жой 47-бет).

ойнаси бўлиб, ҳам жамол, ҳам жалол сифатини акс эттирмоқда. Бутун коинот яратилаётганда (бу ойна) тўплангандир. Яна бу ҳикматга манбаа бўлиб, “жамъ этувчи борлиқ” ва “улуғ олам” номи инсонга берилди. Гийлоний инсонга “жамъ этувчи борлиқ ёки улуғ олам” деб таъриф бериш билан инсон борлиғи бутун борлиқнинг кичрайтирилган нусхаси деган ғояни илгари суради.¹⁷

Шу ўринда тасаввуф фалсафасида комил инсоннинг асосий сифатлари ва мезонлари ҳақида шундай дейилади. Комил инсон илоҳий сифатлар соҳиби, инсоннинг огоҳлик мақомида бўлиши, яъни мудом уйғоқ бўлиши, ғафлатни умуман йўқотиши, кечиримлилик, инсонларни аҳил бўлишига ёрдам бериш, айбларини ёпиш хислати, бағрикенглик фазилатга эга бўлиш, карамли инсон бўлиш, қалб кўзи ва қалб қўлоғи билан эшитиш каби илоҳий сифатларга эга бўлиш, зоҳир ва ботинда уйғун бўлиш, вақтни қадрлай оладиган, барча имкониятларни воқеликка айлантира оладиган чуқур билим ва тажрибага эга бўлган, зоҳирий илми нур ва ботиний илми аъло сифатларга эга бўлиш, машғуллик ва фориғликни ҳаётини шиорларга айлантирган, хушёрлик мақомига етган сифатлар комил инсон руҳий-маънавий камолотининг мезонларидир.

Комил инсон - бир идеал, барча дунёвий ва илоҳий билимларни эгаллаган, руҳи Мутлақ руҳга туташ, файзу кароматдан сероб, сийрату сурати саранжом, қалби эзгу туйғуларга лиммо-лим покиза зот.¹⁸

Комил инсон қоидалари Маҳмуд Асъад Жўшон, Усмон Турарлар талқинида нафси тийган, саховатпеша, ҳаёти фақат яхшилик қилишга бағишланган кишилардир.

Алишер Навоий ҳам комил инсонни тўрт малак- Жаброил, Микоил, Исрофил ва Азроилнинг хислатларига эга бўлган илоҳий сифатларга эга инсон сифатида талқин қилиб,

Фонийвашеки, ҳам сўзидур пок, ҳам ўзи,

Хуш давлат ул кишигаки, тушгай анинг кўзи¹⁹, деб таъриф берадилар.

Навоий назарида комил инсон ана шундай илоҳий хислатларга эга бўлган инсон Хусайн Байқаро тимсолида гавдалантиради ва уни “таванно” одам деб атади. Комил инсон тушунчасини ўрганиш ва таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, бундай инсонни қадимдан Одил, Оқил, Фозил, Фақр, Таванно сифатлари билан ҳам тавсифлаб келганлар. Бундай сифатларга эга инсон одамзот орзу қилган барча яхшиликларни ифодаловчи ва у Аллоҳ билан инсоният ўртасида воситачи бўлган муқаддас ҳилкат сифатида таърифланган. Бундан даражага эришган, бундай сифатларни ўзида мужассам қилган инсонларни валиуллоҳ, қибла, қутб, ғавс (мадакдор), автод (устунлар), абдол

¹⁷Қаранг: Абул Мухсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомати Хожа Баҳоуддин Накшбанд.-Т.:“Ўзбекистон”. 2019. -Б.97.

¹⁸Қаранг: Нажмиддин Комилов . Тасаввуф. 130-бет.

¹⁹Навоий Алишер. “Насойим ул –муҳаббат”. Асарлар. 15-томлик. 6-том.-Т., 1965. 186-бет.

(бадал қилинган) деб улуғлаганлар. Ана шу улғ зотлар ер юзининг ва инсониятнинг тинчлиги ва фаровонлигини Аллоҳдан сўраб турар экан. Шуларнинг борлиги туфайлигина Аллоҳ ер юзини мукаррам қилиб турар экан. Чунки ана шундай мақомга эришган инсонларнинг илоҳий поклиги ва нафосати, эътиқод ва тафаккури бутун дунёни бало-қазолардан асрайди. Бу йўл тасаввуф йўли ва усулидир, ҳақиқатга эришиш йўлидир. Чунки тасаввуф аҳли маърифатни қурол қилиб олиб, ёруғликнинг зулмга, хайрнинг шаррга, файзу камолнинг нуқсу ноқислик, калтафаҳғмлиқ ва нодонликка қарши курашганлар. Бундай инсонлар кўнгилни каъба деб қабул қилиб, барча амалларни кўнгилдан дилдан бажарувчилардир. Қалб амри билан юрувчи бундай кишилар Аллоҳ севган бандалар сифатида эътироф этилди.

Бундай инсонлар ҳар бир жамиятда шу жамиятнинг виждони вазифасини ўтаганлар Чунки бундай инсонлар бутун инсоният тарихида ибрат тимсоли бўлиб келганлар ва жамиятнинг тарозуси вазифасини бажариб, инсонлар дилига қувват, кўзига нур ато қилганлар. Шунинг учун ҳам ҳар бир даврда бундай инсонлар шоҳу-гадонинг эътиборида бўлиб келган. Ҳар бир даврнинг уламолари бундай инсонларни эътироф этиб бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган мукамал фикрларини баён қилиб келганлар. Бундай фикрлар мунозарали бўлиши табиий. Зеро бу комил инсон тўғрисида айтилган ҳар бир фикрга эътиборли бўлишни талаб қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Абдухомид Ғаззолий. Кимёи саодат. -Т.: 1995.-Б. 55.
2. Шайх Абдулқодир Гийлоний . Сиррул асрор. Мактубот. Таржимон: О.Жўрабой.-Тошкент., Мовароуннаҳр, 2005 47-бет.
3. Аҳмад Яссавий. Девони ҳикмат.-Т.: 1992.-Б.17.
4. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомати Хожа Баҳоуддин Нақшбанд.-Т.:”Ўзбекистон”. 2019. -Б.29.
5. Ал-Бурсавий, Муҳаммад Зоҳид Қўтқу ибн Иброҳим. Аҳли суннат вал-жамоат ақоиди.2-китоб.”Шарҳи “Омолий”.Алиййул Қорий шарҳи асосида./ Мутаржим Мирзо Кенжабек.-Т.:Млвароунаҳр. 1999. 45-бет.
6. Азизиддин Насафий. Зуддаб ул-хақойиқ.- (Ҳақиқатлар қаймоғи). Н.Комилов таржимаси. –Т.: “Камалак” 1996. 133-бет.
7. Навоий Алишер. “Насойим ул –муҳаббат”. Асарлар. 15-томлик. 6-том.- Т., 1965. 185-бет.
8. Комилов Н. Тасаввуф. -Т.: 2009.-Б.143.
9. Собиржон Исмоилов. Нақшбандийлик жаҳоншумул тариқат. Тошкент. “Мўмтоз сўз”. 2016. 90-бет.
10. Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар.-Т.: 1992.-Б.92.

11. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи./ Турк тилидан Нодирхон Ҳасан таржимаси. Т.: Истиқлол. 1999. -Б.138.
12. Нажмиддин Комилов. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. 1-кито. -Т.: 1996. 133-бет.